

STADSTRADITIONER: JULEN.

Stadens övriga årshögtider behandlas i Landsmålsarkivets frågelistor: M 152 Lucia, M 154 Nyåret, trettondagen, tjugondagen och kyndelsmässan, M 155 Vårfrudagen, fastlagen och påsken, M 156 Valborgsmässan och Kristihimmelsfärdsdagen, M 157 Pingst, trefaldighet och midsommar.

Vid besvarandet av föreliggande frågelista bör upptecknaren i varje särskilt fall ange, om den nedtecknade uppgiften gäller staden och stadsborna i gemen eller endast en del av staden eller dess invånare (hantverkarna, köpmännen, "societeten", de fattiga o.s.v.). Vidare bör han göra klart, vilken tid som den upptecknade traditionen avser (t.ex. ett viss årtionde eller årtal eller "av gammalt"). Endast muntliga utsagor och berättelser böra medtagas, icke vad som härrör från tidningar och böcker, som i varje fall genom biblioteken äro tillgängliga för forskningen. Detta utesluter ej, att upptecknaren kan göra anteckningar om var han i tidningar o.s.v. funnit värdefullt material. Sådana källor böra dock icke medtagas i avskrift eller i omarbetad form i uppteckningarna.

1. Har för stadsborna adventstiden av gammalt haft någon särskild betydelse? Har man först på senare tid börjat ägna den någon uppmärksamhet? Använder man i staden adventsljus och adventsstjärna? När började man härmed? Har man hos några familjer börjat ha adventsgran? Hur länge har man tillämpat denna sed och varifrån har man fått den?

Hur kallades adventstiden? Känner man till benämningar som årvänta, julfasta, förjulfasta? Vad menades därmed? Hade man särskilda föreskrifter angående klädseln under adventstiden?

2. Vilken betydelse hade i staden Tomasmässan såsom inledning eller förberedelse till julen? Förekom marknad på Tomas-dagen, den 21 december? Hur benämndes denna marknad (Tomasmässemarknad)? Uttryck om Tomas-dagen såsom marknadsdag? Ex.:

Tomasmässeda,

då är det marknad i varje sta.

Är detta eller liknande uttryck bekant? Vad såldes på marknaden? Hade den någon särskild betydelse för julhandeln? Var denna marknad förlagd till torget eller utmärktes Tomasmässan endast av ovanligt livlig butikshandel? Giv en utförlig redogörelse för Tomasmässans handel på torg och i butiker! Särskilda anordningar i butikerna? Särskild skyltning? Var staden besökt av landsortsbor på Tomas-dagen? Ex.: Tomasmäss gick julmarknaden för fullt. Ur bod i bod strömmade stadsbor och landsbor dagen lång. (Härnösand) - Vad som vid jul-tiden satte karaktär på stadsfysionomien, var landsbygden, som till Tomasmässan gjorde fullständig invasion i Borås.

De fattiga och Tomasdagen? Förekom utdelning av fattighjälpen på Tomasmässodagen? Jfr 9!

Finnes i stadens tradition någon sägen eller trosföreställning om Tomasmässodagen eller Tomasmässonatten?

3. Förekom julmarknad i staden? Vilken dag hölls den och på vilken plats? Vad försåldes på julmarknaden? Var det prydnadssaker för julgranen, leksaker, karameller, julbröd o.dyl. som utgjorde marknadsståndens huvudsakligaste innehåll? Redogör för folkliv, muntrationer, upp-tåg på julmarknaden!

Beskriv handeln i stadens affärer före jul! Gjorde man särskilda juluppköp? Förekom särskild skyltning i eller prydnad av butikerna före jul? När började man med skyltsöndagar? Beskriv dessa! Hur pryddes affärsgatorna till skyltsöndagen? Förekom det, att affärsmännen gävo presenter eller särskilda provisioner på varorna före jul?

4. Vilka arbeten borde i stadshemmen vara avslutade till jul? Vilka arbeten utgjorde direkta förberedelser till julfirandet? Vilka förberedelser vidtog man för att vara fri från arbete under julhelgen?

Vid vilken tid och hur bereddes mat och dryck till julfirandet? Bryggde man själv dricka till julen? Beskriv hur brygden tillgick!

Redogör för julbaket! Vilka bröd och kakformer bakades till julen (julbullar, julkusar, julbockar, julgrisar, gubbar, gummor, ryt-tare, smörbakelser, sandbakelser o.s.v.)? Bakade man i hemmen alla de brödsorter, som användes? Förekom det, att man beställde vissa bröd-sorter och vilka? Hos vilka gjorde man sådana beställningar? Hur länge ha bagerierna tillhandahållit olika sorters julbröd? Hur skedde försäljningen av bröd före jul? Förekom det, att man sålde bröd i brödstånd? Vilka bröd försåldes i dessa?

Om slakt, skärhjälpsgillan, ljusstöpning, se M 152 Lucia!

Har det förekommit, att man någon dag före jul hopsamlat ljus till julottan i kyrkan? Vem gjorde det? Skulle var och en ha med sig ett ljus till julottan?

Hade man stortvätt före jul? Rengörning och skurning? Vad av klädesplagg skulle bytas eller tagas nytt och rent till jul?

Företogs särskilt julbad? Vilken dag skedde detta? Badade man hemma eller i stadens badhus? Fick man särskild traktering efter julbadet? Varav bestod denna? Ex.: Till de vanliga baden traskade man till fots, men från julbadet åkte man i hyrvagn och fick en riktig supé med smakbitar av all möjlig julmat. (Stockholm)

5. Var skaffade man sig julgran? Köpte man den på torget någon tid före jul, på julmarknaden, eller skaffade man den på något annat sätt? Var såldes julgranar i staden (på något visst torg eller annat ställe i staden)? Vilka sålde julgranar? Fördes de av bönderna själva till staden och försåldes där? Har det förekommit, att stadsbor köpt upp julgranar på landet och sålt dem på stadens torg?

Minnes man, vem som var den förste i staden som hade julgran inne i stugan? Vilken samhällsgrupp (societeten, affärsmän o.s.v.) var det som först upptog denna sed? När började julgran användas mera allmänt i staden? Hur sågo de första julgranarna ut? Hur klädde

man granen och hur anskaffade man prydnaderna till den? Förfärdigades de av barnen eller av någon annan i familjen? Köpte man dem? Var de första julgranarnas klädsel på något vis avvikande från den, som på senare tid blivit vanlig? Anteckna eventuella förändringar i bruket! Ex.: När jag var 8-9 år hade pappa skaffat hem en liten julgran från torget; jag minns inte annan klädsel än ljus och papper. Det var den första julgranen jag såg. Men far hade sett detta bruk i de bättre familjerna. (Kristinehamn) - De som hade stora utrymmen, hade stor julgran, som räckte upp emot taket. Det var en stjärna i toppen och slöjor av fint färgat papper, änglar och tomtar, gjorda av vadd eller ullgarn, och ljus. (Filipstad) - Granen var smyckad med alla länders brokiga flaggor, men knappast någon svensk, för all julgransgrannlåten kom från Tyskland. (Stockholm)

Har man före julgranen haft någon annan trädliknande julprydnad, julbuske el.dyl.? Har man haft en liten gran upphängd i ett snöre i taket över matbordet? Har man satt granar utanför porten? Har man haft hackat gran- eller enris inne eller ute under julhelgen?

När började myndigheterna placera julgran på torget eller annan öppen plats i staden?

6. Brukade man sätta upp sädeskärvar åt fåglarna vid julen (julkärve, fågelkärve, fågelnek)? Är detta gammal sed i staden, eller minnes man, när den infördes? Har den numera upphört? Varifrån fick man fågelkärven? Ex.: Fågelkärvar var bara en och annan som hade uppsatt. Omkring 1900 började stadsborna mer allmänt med denna sed. Bönderna tog till med att sälja havrekärvar på torget, och så hade de med sig till sina vänner och släktingar i staden. (Kristinehamn)

7. Hur pryddes rummen till julen? Julbonader, väggbonader, lister, vävnader, papperskransar, pappersgirlander, juldukar o.dyl.? Satte man upp kronor av halm, papper eller svinborst i taket? Andra takprydnader (kransar av tallbarr, ljuskronor av bleck, takfåglar o.s.v.)?

Har det berättats, att man förr haft halm på golvet vid julen? Förekommo kors av halm som prydnader inomhus? Har man av halm förfärdigat halmbockar, blommor och andra prydnadsföremål? Redogör här för! Har någon i staden utfört sådana saker till försäljning?

Har man i staden haft någon anordning som benämnts "julkrubba". Beskriv hur en sådan såg ut! Är seden gammal eller ny?

Har man brukat eller brukar man på gråpapper så frön, göra trädgårdsanläggningar o.s.v.? När började man härmed?

8. Julljus? Vilka särskilda ljus stöptes till jul? Var placeras de? I julgranen, på julbordet, i takkronor, i fönstren på trappformiga ställningar eller i rader? När tändes de? Fingo barnen grenljus, som hade en gren för vart levnadsår, under det att de äldre fingo enkla ljus? Polktro om julljusen?

9. Förekom särskild välgörenhet vid julen i det man tog sig an

fattiga i staden och kringvandrande tiggare? Hur förfors med tiggare, som gingo omkring före jul? Gav man dem av julmaten? Gjorde man ett särskilt bak, varav man skulle ge åt tiggare och andra fattiga? Ex.: Till julen bakades ett stort bak bara för att ha att ge bort till de fattiga. Detta hos dem som hade råd. De fattiga gick omkring i husen med sina påsar. De fick bröd, fläsk och varjehanda. (Kristinehamn) - Försedda med kälke och säck drogo de fattiga från hus till hus, fingo sin tjocka brödkaka och ett ljus i köken samt en slant på kontoret. (Borås)

Skickade man julmat till stadens fattiga? Lade man upp särskilda julhögar, som man skickade hem till någon fattig familj? Varav bestod dessa julhögar? Vilken dag skickades de? Var det vanligt, att de burgna i staden betraktade särskilda fattiga familjer som sina skyddslingar och gävo dem hjälp till julen år från år? Ex.: Julhögar voro uppdukade för doktorinnans skyddslingar i Adolf Fredrik. Det var fläsk och kött och en smakekorv av var sort och vörtlimpa och saffranskransar med russin och påsar med kaffe, socker och risgryn samt allra överst en strut med karameller. Några leksaker lågo där också. (Stockholm)

Förekommo insamlingar och välgörenhetsfester före jul till förmån för stadens fattiga? Bildade man föreningar eller sällskap (t.ex. Jultomtarna), som avsågo att anskaffa mat och kläder åt fattiga, utdela premier och kläder åt fattiga barn o.s.v.? Redogör för arbetet inom dylika föreningar, deras auktioner, utställning och försäljning av arbeten o.s.v.. Under vilka former skedde utdelningen av de införskaffade medlen, matvarorna och klädespersedlarna? När och var? Redogör för hur härvid tillgick! Ex.: För mer än 50 år sedan kom skyddsföreningen till. De fruar, som var med där, gjorde arbeten och ställde till fester och auktioner och fick in pengar. Då fick de fattiga så mycken mat genom den föreningen. Och sen slapp de allt gå i köken och tigga. (Kristinehamn) - Rödklädda tomtar anförde det långa tåget av barn i nya kläder, som vandrade in till julgransdansen. (Borås)

Förekom utdelning av kommunal fattighjälpen någon viss dag före jul? Var ägde utdelningen rum? Varav bestod denna fattighjälpen? Ex.: Dagarna före jul fick stadens fattiga gå upp till rådstugan och få fattighjälpen. Det var utdelning av varjehanda livsmedel till dem, såsom mjöl, sovel, ljus, lutfisk, fläsk, kaffe och socker fick de också. (Filipstad)

10. Beskriv julbordet och dess iordningställande. Känner man till uttrycket julhögg, och vad avses därmed? Vad innehöll en sådan högg? Funnos olika sorters julhögar för folk i olika ställning (t. ex. barn, tjänstefolk, fattiga o.s.v.)? Hade höggarna med hänsyftning härfpå olika benämningar? Fingo barnen julhögar eller brukade de få blott ett julbröd till en bestämd festmåltid el. dyl.? Avveko f.ö. barnens julhögar på något särskilt sätt från de äldres? Ex.: Var och en i huset fick en julhögg. Det var ett av varje som bakats till julen, Det låg på julbordet om julkvällen. Tjänarna

fick ta julhögen med sig hem, om de ville. (Filipstad) - På ett bord lades en eller flera bullar och på dem fästes en julkuse av saffran medels en sticka. (Härnösand)

11. Vilken julmat åts? Måltidsseder under julen? Vad åt man julaftonens middag, var det huvudsakliga i den måltiden att doppa i grytan? Skulle det som kokades då, räcka över juldagarna?

Vilka drycker förekommo under julen? Julglögg, bål, brännvin m.m.? Dryckesseder? Ex.: Om middagen på julafton då skulle en doppa i grytan. I de bättre hemmen gjorde de så, att de lade bröd i grytan och tog upp det på en tallrik. Hos de gemene togs brödbiten i handen och doppades i grytan gång på gång, allt eftersom en åt. Kött och korv fick en äta till brödet. (Filipstad) - På julafton brukades det så, att en hel fläskskinka kokades, för det skulle inte kokas något sådant sedermera under julen. Så kokades all korv, som skulle ätas under julen. (Kristinehamn)

Vad åt man på julkvällen? När började risgrynsgröt komma till användning? Har lutfisk ansetts vara speciell julmat, eller har man haft någon annan stående rätt? Har man först på senare tid börjat använda lutfisk? Åt man skinka under julen? Vilken dag? Ex.: Stuvad lake, sötgröt, bakelser; stuvad lake har sedan urminnes tider varit en stående rätt på julbordet i Åmål. Men laken måste vara nyfångad, helst på själva julafton. Risgrynsgröt fanns ännu icke på matsedeln. - De återkommande rätterna voro lutfisk, risgrynsgröt och smörtårta, varpå följde vin. Gäddan ersätter lutfisken i många Stockholms hem. - Skinka med silkespappersfransar, sylta med röda och gröna kålblad, korv och stora skålar med smör- och sandbakelser, hjortron- och jordgubbssylt. Och julöl förstås. (Stockholm)

Beskriv måltidsseder, skämt och lekar vid julbordet! Grötrim?

Åt man bestämda rätter på juldagens middag? Fortsattes sedan denna matordning under helgdagarna? Ex.: Om juldagens middag skulle en äta kål. Sedan förekom bruna bönor om högtidsdagarna. (Kristinehamn) - Juldagen ätes i Askersunds stad bruna bönor och skinka. - Till middag fick en kött, fläsk, revbensspjäll, kål och potatis och dricka. (Filipstad)

Skulle borden stå dukade så länge julen varade eller endast under mellandagarna? Känner man till uttrycken bära ut julen, gå ut med julen? Vad avses härmed?

12. Redogör för julaftonens förlopp? Hur avslutades arbetet före julen? Förekom det, att det lystes julfrid över staden på julaftonen? Hur tillgick detta? Vad kallades det (blåsa in julen, blåsa in julfreden)? Minnes man, när denna sed upphörde? Har den på senare tid återupplivats och i vilken form? Ex.: Stadens fiskal efterföljd av musikanter ridande kors och tvärs genom staden uppläser ett plakat av innehåll, att innevånarna skola hålla sig lugna och beskedliga under julhelgen. (Skara) - Julen blåses in av en mässingsorkester från rådhusets burspråk kl. 12 middagen på julaftonsdagen. (Malmö)

6.

Gick man på julaftonsbön i kyrkan? Läsning av julevangeliet i hemmet, psalmsång?

Gav man varandra julklappar (inom familjen - mellan familjerna)? Var denna sed förr vanlig endast i de förnåma familjerna? När blev den allmän i staden? Har seden förekommit så långt tillbaka som man kan minnas. Vad gav man som julklapp? Köpte man julklappar eller förfärdigade man dem själv? Beskriv arbetet med julklapparna! När ägde julklappsutdelningen rum, och hur tillgick den? Ex.: Herrskapen delade ut julklappar i sina familjer. Det var en tomte, som kom och delade ut. Och då brann granen. (Kristinehamn) - Var gång dörren öppnades, väntade man ett besök av några julbockar, jultomtar i vita skjortor, som medförde julklappar. (Härnösand) - Då stängdes barnen in i barnkammaren, i väntan på att granen skulle tändas och julbocken komma. Så fingo barnen komma ut i den skumma tamburen och hälsa på julbocken, som slapade på en stor klädkorg med paket. (Stockholm)

Brukade man skriva verser o.dyl. på julklappspaketen? Giv exempel härpå!

Hur fortsattes julaftonen efter julklappsutdelningen? Dans kring granen (ringdans, julpolskor, schottis, hämbo, slängpolska genom rummen), sång och lekar?

Skulle man inte draga ned rullgardinen på julaftonen? Varför? Förekom motsatt bestämmelse och vilket skäl här man angivit härför? Lade man sig tidigt på julaftonen med tanke på julottan?

13. Hur tillbragtes juldagen? Gick man allmänt till ottan i kyrkan? Mat och förberedelser till ottegång? Tände man ljus och satte i fönstren, i rader, i ljusstakar eller på trappformiga ställningar? Illumination efter gatorna? Hade man ljus eller lykta med sig till kyrkan? Redogör för hur kyrkan var prydd till ottan (ljus, granar o.s.v.)? Brukade landsortsbor besöka julottan i stadens kyrka? Ha stadsbor haft för sed att bevista julottan i någon landsortskyrka? Tillämpas denna sed nu, och är den gammal eller ny? Ex.: Juldagen gick en upp tidigt, för då skulle en till ottan i kyrkan. Barnen fingo följa med. Fönstren voro upplysta med ljus, så det var i staden som på landet den tiden. Innan en gick till kyrkan spisade en av den mat, som var kvar sedan julkvällen, tog en sup eller glögg. (Filipstad) - När det var julotta i nedan, så hade folk handlykter med sig, när de gick till kyrkan. Kyrkväggen var nästan garnerad med handlykter. (Askersund) - Jag vill minnas, att ottan började kl. 7 på morgonen. Levande ljus, hemstöpta, voro uppsatta i rader och i takkronorna. Sen var det klätt med grönt i kyrkan - på altaret, predikstolen och orgeln. Det var lingonris och annat grönt från skogen. Även granar sattes upp i kyrkan. (Kristinehamn)

Skulle juldagen firas i stillhet? Hade man familje- och släktbjudningar på juldagen? Ex.: Var och en höll sig hemma hos sig, för det var den seden, att en skulle fira den dagen med stillhet. Inte ens barnen fick gå ut och leka. (Filipstad)

Började man med julkalas och julbjudningar fr.o.m. juldagen? När eljest? Redogör för dessa julkalas och julbjudningar? Förekommo

de blott hos de förnåma eller även hos övriga samhällsklasser? Dekorationer? Rätter? Nöjen, lekar, dans? Hur länge höllo julbjudningarna på? Ex.: Herrskapen hade julkalas ända från annandagen till Tjugondag Knut. Då hade de brukspatroner och annat fint folk hos sig. (Filipstad) - Vid julbjudning hade man julbord med trädgårdsanläggningar av mossor och enris. Av julblomster och andra dekorationer finnes ej ett spår, en och annan har drivit några hyacinter i glas eller sått gräsfrö på gråpapper i skålar. Julgranen är tänd och klädd med hemgjorda påsar, stjärnor och kedjor av kulört papper. Maten är överflödande och bastant, buljong med pastejer, lutfisk, skinka och kalvstek med 'ryska ärter', vingelé och sandbakelser. (Borås)

14. Hade ungdomen gillan och lekaftnar på annandagen? Andra gillan under juldagarna? Hade ungdomen sammanskottsgillan? Var höllos de och vilken dag? Redogör för anordnandet och för loppet av dylika gillan! Ex.: Om julen hade en sammanskottsgillan. Då brukade en gå utanför staden till någon gård, där det var rymligt, så att en fick leka och dansa. Den ena gången sköt flickorna tillsammans och bjöd pojkar och en annan gång var det pojkar tur att bjuda flickorna. (Kristinehamn)

Hade man baler efter julen? Hur benämndes dessa (julbaler)? Var höllos de? Voro de offentliga? Besöktes de av vilka som helst eller endast av vissa inbjudna? Vilka anordnade dessa baler? Redogör för hur en sådan bal tillgick! Beskriv skridskobaler, slädpartier o.dyl. som förekommo under julhelgen! Ex.: Efter jul höllos den ena balen efter den andra. Herrskapsfolken hade så många julkalas och julbaler. Den gemenare klassen försökte ju också ha roligt på sitt vis. De hade sammanskottsbaler. (Filipstad) - Hela helgen regerar skridskoklubben på Ramnasjön. Baler avdansas här vid belysning av marschaller och kulörta lyktor. (Borås)

15. Redogör för utklädnin och upptåg vid julen! Gingo maskerade följan omkring från hus till hus? Hur benämndes de (julbockar, julgubbar)? Vilken dag började de gå omkring och vilken dag slutade de de härmed?

Förekom Staffansgång och Staffanssjungning? Hur voro de uppträdande klädda? Vad sjöngo de? Skulle de ha traktering och pengar för sin sång? Vartill använde man de hopsamlade pengarna? Minnes man, när Staffansgången upphörde i staden? Förbjöds den av myndigheterna? Varför? Gav den tillfälle till att bedriva ofog och ställa till slagsmål? Berätta vad man känner till härom! Ex.: Annandag jul kom det sällskap som sjöng Staffansvisan. Sådana här strofer kunde de också sjunga:

Käre mor i spisen,
låt oss smaka på grisen,
Käre far på stäbben,
låt oss smaka på kaggen.

De gick från hus till hus och sjöng och fick traktering. Det var mest hos de gemene här som de hälsade på. (Filipstad)

Förekom någon gång benämningen lussegubbar på dylika följan

mellan jul och nyår? Gingo stjärngossar (gå med ljusa stjärnan) omkring vid jultiden? Jfr M 154 Nyåret, trettondagen, tjugondagen och kyndelsmässan!

16. Är det sed i staden att på något vis smycka gravarna vid julen? Beskriv noggrant, hur detta sker, och angiv, när det äger rum! Pryder man gravarna med blommor och grönt om julfmorgonen? Sätter man brinnande ljus på gravarna? Placerar man på gravarna granar, prydda med ljus, flaggor och annan julgransgrönlåt? Göres detta endast beträffande barngravar? Hur länge har bruket förekommit i staden? Ex.: Under de sista årtiondena har det i Stockholm blivit mer och mer vanligt att på julaftonen tända ljus på gravarna. Ofta - och särskilt då det gäller barngravar - placeras på gravarna julgranar, prydda med ljus, flaggor m.m.

17. Varsel och tydor vid julen? Spådom vid julen? Folktro om julnatten? Övernaturliga väsen i farten vid julen? Julen och de döda? Besökte de hemmen? Hade de egen julotta? Ex.: Det fanns en gammal träkyrka här. Där hade de döda julotta om julfmorgonen, tala far om. Det lystes i fönstren mitt i natten.